

Historisk demografi – Metoder til studiet af dagliglivet hos ældre tiders befolkning

AF HANS CHR. JOHANSEN

Interessen for demografiske studier er stærkt øget inden for dansk historieforskning i de seneste år, og en af pionererne på dette felt herhjemme, professor, dr. oec. Hans Chr. Johansen, Odense, redegør i denne artikel for de metoder, den historiske demografi benytter sig af.

De problemstillinger, der står i centrum for historieskrivningen, er underkastet stadige skift, og som ved andre modeluner søger man snart at opdyrke helt nye områder, snart vender man tilbage og tager gamle ting op på ny. Sådanne modestrømninger synes tillige for historieskrivningen at være et internationalt fænomen. Opstår det pludselig i et land en interesse for et bestemt sæt af problemstillinger, ser man snart efter de samme problemer dyrket i en lang række andre lande.

Således er det også gået med befolkningshistorien, eller som den nu hedder, *den historiske demografi*. Interesse for denne finder man mange steder i verden i en periode omkring århundredeskiftet, på ny i 1930-erne og endelig i de sidste 10–15 år.

Den seneste modebølge har mange steder i udlandet fået et meget betydeligt omfang, måske fordi dyrkere af mange forskellige historiske specialer har kunnet mødes på dette felt, det gælder således lokalhistorikere, socialhistorikere, økonomiske historikere, medicinalhistorikere, krigshistorikere m. fl., og disciplinen har i de seneste år tillige fået et betydeligt præg af at være interdisciplinær, idet der flere steder er opstået et frugtbart samarbejde med bl. a. lægevidenskaben og samfundsvidenskaberne, således at de nyeste forskningsresultater nu ikke blot skal søges i de særlige demografiske eller historiske tidsskrifter, men væsentlige bidrag til at forstå befolkningsudviklingen kan også findes trykt i f. eks. etnografiske, geografiske og medicinske publikationer, hvad der – noget ambitiøst – har fået nogen af disciplinens dyrkere til at betegne den historiske demografi som en nøgle-

videnskab, der bl. a. »vil udgøre en solid basis for en fornyelse af det historiske perspektiv«. ¹

I Danmark har denne modebølge endnu kun i begrænset omfang vist sig i publicerede afhandlinger, ² hvorimod der i en række specialer udarbejdet af studerende – hovedsagelig historiestuderende – er forsøgt anvendelse af metoder fra den internationale debat på dansk materiale. Der kan derfor være grund til at foretage en nærmere præsentation af de metoder, som den historiske demografi har anvendt, og af de resultater, der er opnået i de seneste 10–15 år, samt af de fremtidige perspektiver, der vil være ved yderligere studier af befolkningsudviklingen. En yderligere grund hertil er også, at dansk kildemateriale synes at være særdeles velegnet til at foretage tilsvarende undersøgelser på, og at der her findes et område, hvor store lande – som det f. eks. gælder i den politiske historie – ikke har noget naturligt fortrin i den internationale interesse for resultaterne, der fremkommer. Snarere vil det være lettere for et relativt lille land at give bidrag til løsningen af de problemer, som er opstået i forbindelse med undersøgelser i f. eks. Frankrig og England, da materialet i de skandinaviske lande er mere overskueligt og ensartet.

Det kan dog være naturligt først at spørge med hvilken begrundelse, man kan tillægge den historiske demografi en så stor betydning for historieforskningen. Som svar herpå vil dyrkerne af disciplinen sige, at alle væsentlige historiske begivenheder og strukturelle historiske omvæltninger på den ene eller den anden måde vil afspejle sig i befolkningsudviklingen, enten som ændringer i den samlede befolknings størrelse eller ved ændringer i befolkningens sammensætning med hensyn til f. eks. køn, alder, beskæftigelse og husstandsstørrelse. Studiet af befolkningsudviklingen vil derfor dels kunne bruges som en indikator for, hvornår sådanne historiske forandringer er indtruffet, dels kunne fortælle noget om, hvordan de har påvirket den brede befolknings daglige liv, hvor man ellers hyppigt har indskrænket sig til at undersøge forholdene for den elitegruppe i samfundet, der havde den politiske magt.

Nogle eksempler kan illustrere denne tankegang.

1) Tabene under en større krig i form af menneskeliv vil dels ramme civilbefolkningen på grund af direkte krigshandlinger, dårligere ernæring og større risiko for epidemier, dels de direkte engagerede soldater, d. v. s. især mænd i aldersgrupperne 20–40 år. Studier over befolkningens sammensætning før og efter en krig, således som de afslører sig i kirkebogsføring og ved eventuelle opgørelser over folketallet, vil kunne vise hvilke grupper, der

er ramt hårdest af en given krig og dermed noget om krigens art. Udviklingen i befolkningen efter krigen kan desuden vise, om området, der studeres, hurtigt kommer til kræfter igen, eller om der er langvarige virkninger. En anden målelig befolkningseffekt af en krig, der især har ramt soldaterne, men ikke civilbefolkningen, kan være et stort antal børn født uden for ægteskab i årene efter krigen på grund af den skæve kønsfordeling i de giftefærdige årgange, og en lavere gennemsnitlig vielsesalder for mænd sammenlignet med årene før krigen.

2) En betydelig ændring i landbrugsstrukturen vil hyppigt vise sig som en ændring i landbrugshusholdningernes sammensætning i form af færre eller flere tjenestefolk, og da disse som regel vil udgøres af den ugifte del af den voksne – og halv voksne – befolkning, vil man samtidig se en ændring i andelen af befolkningen, der er gift, og i den gennemsnitlige vielsesalder, hvilket også vil påvirke antallet af børn, der fødes i området.

3) I en række lande sker der i løbet af slutningen af det 18. og begyndelsen af det 19. århundrede en overgang fra at registrere befolkningens bevægelser gennem kirkelige myndigheder til en registrering gennem borgerlige myndigheder, og man har da stillet det spørgsmål, om dette var et udtryk for en almindelig afkristning af den brede befolkning, eller om denne levede videre ret uanfægtet af det skete. Undersøgelser af sæsonmønstret for vielser viser, at man i flere katolske lande forud for ændringen kun meget sjældent blev gift i fasten, og demografiske undersøgelser har kunnet give oplysninger om, hvor længe denne tradition holdt sig, efter at den borgerlige registreringsform var indført.

De ovenstående eksempler viser, at man for at kunne foretage de typer af undersøgelser, som er almindelige i den historiske demografi, må besidde opgørelser over befolkningens størrelse på forskellige tidspunkter og opdelt efter en række kriterier samt have oversigter over antallet af fødte, døde og viede, ligeledes fordelt efter forskellige kriterier.

En blot nogenlunde tilfredsstillende offentlig statistik på disse områder har man i de fleste vesteuropæiske lande først efter 1900, og den, der arbejder med udviklingen før dette år, må derfor som oftest selv finde det talmateriale frem, som danner grundlaget for hans eller hendes undersøgelser, men vil da hyppigt kunne skaffe sig materiale, som går tilbage til ca. 1600 og i heldige tilfælde endog omkring 100 år længere tilbage. Metoder til at udarbejde sådanne oversigter er et vigtigt led i det arbejde, der foregår inden for den historiske demografi.³

Optælling fra kirkebøger

Den simpleste måde til at skaffe sig et grundlæggende talmateriale fra en tid forud for den nationale statistik er at tage kirkebøgerne for en række sogne og på grundlag af disse for hvert år udfylde et skema som vist i figur I. Udfyldelsen rummer dog en række fejlmuligheder, navnlig med hensyn til dødfødte børn og levendefødte børn, der dør før dåben. Disse bør ved udfyldelsen af skemaet medtages både blandt fødte og døde. I mange tilfælde findes der i kirkebøgerne ikke opgivet dødsalder, men man vil da hyppigt af sammenhængen være i stand til at lave en grovere inddeling på spædbørn, andre børn og voksne. Nogle kirkebøger gør det også muligt at dele de fødte og døde op efter sociale lag, f. eks. gårdmænd, husmænd og håndværkere, og skemaet kan let udbygges til at medtage en sådan opdeling, som kan gøre det muligt at foretage undersøgelser over forskelle mellem disse klassers levevilkår.

Skemaer, der minder om det i figuren viste, har med held været anvendt i f. eks. England og Skotland i tiden forud for år 1800,⁴ hvor kirkebøgerne – parish registers – normalt har lange rækker af huller og derfor ikke tillader anvendelse af den i næste afsnit omtalte, mere effektive familierekonstitutionsmetode.

For at kunne anvende materialet til mere generelle befolkningsundersøgelser er det nødvendigt at medtage mindst 10–20 sogne over en periode på over 50 år, idet forholdene ellers vil blive for afhængige af tilfældige udsving.

For Danmarks vedkommende kan man formodentlig især anvende denne metode til at fremdrage de store linier i befolkningsudviklingen fra ca. 1650 til ca. 1775, idet vi forud for 1650 vil have få kirkebøger til at kunne udarbejde et anvendeligt materiale, og fra 1775 kan vi få oplysningerne – om end med nogen usikkerhed – fra den officielle statistik.

Det materiale, man på den måde samler sig, vil uden tvivl være behæftet med fejl, idet ikke alle præster i det 17. og 18. århundrede har været lige omhyggelige med deres kirkebogsføring, men såfremt man alene ønsker at bruge materialet til at finde de store linier i udviklingen, vil fejlene næppe være så store, at disse linier sløres.

I Skotland har man således kunnet bruge dette materiale, dels til at finde frem til de store dødsår, dels til at vise hvorledes de store udsving i det årlige antal døde, der kendes fra det 17. århundrede, gradvist forsvinder i det 18. århundrede, d. v. s. før der sker betydelige fremskridt i landbrugsproduktionen, hvilket rokker ved antagelsen om, at en bedre ernæringstilstand skulle være en af grundene til, at man undgik store dødsår.

Kirkelige handlinger i ..... sogn
for året .....

	Jan	Feb	Mar	Apr	Maj	Jun	Jul	Aug	Sep	Okt	Nov	Dec	Ialt
Trolovede par													
Viede par													
FØDTE													
Drenge													
Piger													
Ukendt køn													
Fødte ialt													
heraf født uden for ægteskab													
drenge													
piger													
ukendt køn													
heraf dødfødte													
drenge													
piger													
ukendt køn													
DØDE													
hankøn:													
dødfødte													
dødsalder 0 år													
- 1 - 9 -													
- 10 -19 -													
- 20 -29 -													
- 30 -39 -													
- 40 -49 -													
- 50 -59 -													
- 60 -69 -													
- 70 -79 -													
- over 79 år													
hunkøn:													
dødfødte													
dødsalder 0 år													
- 1 - 9 -													
- 10 -19 -													
- 20 -29 -													
- 30 -39 -													
- 40 -49 -													
- 50 -59 -													
- 60 -69 -													
- 70 -79 -													
- over 79 år													
ukendt køn:													
dødfødte													
døde børn i øvr.													
døde voksne													
Døde ialt													

Fig. 1: Skema til optælling fra kirkebøger.

I mangel af et dansk materiale, der svarer til det skotske, der er bearbejdet ved Edinburghs universitet, kan man få et første indtryk af udviklingen fra 1695 til 1800 i Århus stift på grundlag af de af biskoppen indsamlede oplysninger, som dog er behæftet med betydeligt større usikkerhed end tal, der direkte er indsamlet fra kirkebøgerne. Dødstallene for disse 106 år – idet dog 1705 mangler – er vist i figur II sammen med de indberettede fødselstal. Anvender man de samme mål som ved den skotske undersøgelse får man tal på⁵:

- 2 store dødelighedsår på i alt 110 % overdødelighed for 1700–24
- 4 store dødelighedsår på i alt 133 % overdødelighed for 1725–49
- 3 store dødelighedsår på i alt 182 % overdødelighed for 1750–74
- 3 store dødelighedsår på i alt 177 % overdødelighed for 1775–99

altså en udvikling i det 18. århundrede, der er modsat rettet den, der kendes fra en række vesteuropæiske lande. Det skal dog tilføjes, at en sammenligning med midten af det 17. århundrede formodentlig ville vise en klar nedgang.

En forklaring på det afvigende danske mønster i det 18. århundrede er vanskelig at give. Man kender ikke dødsårsagerne i alle de store dødsår fra andet kildemateriale, men havde man anvendt et materiale indsamlet efter det i figur I viste skema, kunne man formodentlig have fået et sæson-

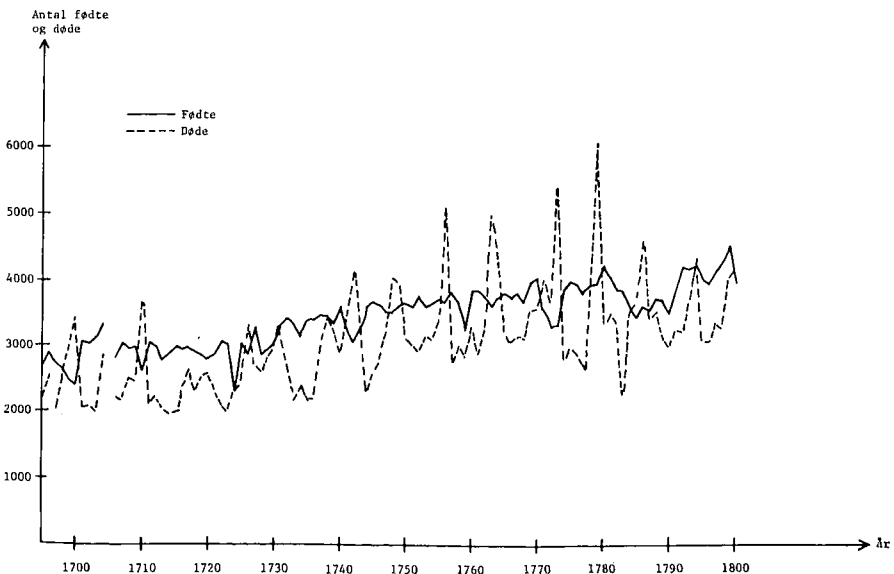

Fig. 2: Fødte og døde i Århus stift 1695–1800.

og aldersmønster for dødsfaldene i de store dødsår, som ville have været tilstrækkeligt til at stille en diagnose. Det ville ligeledes have været en hjælp, hvis man kendte vielsestillene for de pågældende år, idet en øget dødelighed, der især rammer de ældste aldersgrupper, hyppigt vil vise sig ved, at antallet af vielser stiger for at fylde hullerne ud på landbrugsejendommene, mens dødelighed på grund af børnesygdomme ikke vil have den samme effekt.

Undersøgelserne på grundlag af det engelske materiale har bl. a. bestået i at undersøge, i hvilket omfang der er sket forskydninger mellem størrelsen af de tal, der kan beregnes fra skemaerne, således sæsonforskydninger, skift i forholdet mellem børnedødsfald og voksendødsfald o. s. v., og man har i forbindelse hermed kunnet vise en række eksempler på, at Cromwell-tåret – 1650-erne – ikke blot er et politisk fænomen, men også afspejler sig i folkets dagligdag gennem befolkningens forhold til de kirkelige handlinger.

Familierekonstitutionsmetoden

Virkeligt dybtgående demografiske studier tillader den summariske optælling fra kirkebøgerne imidlertid ikke, fordi en række af de forhold, som man behøver hertil, ikke kan læses ud af den enkelte kirkebogsregistrering, men først når denne ses sammen med en række andre registreringer. F. eks. nævner de danske kirkebøger først viedes alder ved ægteskabets indgåelse fra et stykke ind i det 19. århundrede, men kender vi de viedes dåbsregistrering i kirkebogen, er det naturligvis en let sag at beregne de pågældende personers alder på vielsestidspunktet med den ubetydelige fejlmargen, som fremkommer, når man anvender dåbs- og ikke fødselsdatoen.⁶ Sådanne beregninger fører os over i den metode, som har været den centrale i 1960-ernes og 1970-ernes studier inden for historisk demografi, den såkaldte familierekonstitutionsmetode.

Såfremt en familie opholder sig hele livet i samme sogn, skulle der i en korrekt ført kirkebog kunne findes følgende registreringer vedrørende familien:

- Tidspunktet for familiefaderens dåb
- Tidspunktet for hustruens dåb
- Tidspunktet for parrets trolovelse og vielse
- Tidspunktet for dåb af børn i ægteskabet
- Tidspunktet for eventuelle begravelser af børn i ægteskabet
- Tidspunktet for familiefaderens begravelse
- Tidspunktet for hustruens begravelse

eventuelt suppleret med konfirmationsoplysninger og oplysninger om, at en af ægtefællerne kan have været gift mere end en gang. Indfører man yderligere de oplysninger, der findes i folketællingerne fra sognet i den periode, hvor familien har levet der, vil man tillige kunne få kendskab til husholdningsstrukturen – tjenestefolk, andre familiemedlemmer, logerende m. fl., der bor i samme husstand, og også til erhvervsforhold, der muligvis ikke findes omtalt i kirkebogen.

Den samlede kombination af disse oplysninger giver os naturligvis et langt bedre billede af en families leveforhold end det billede, vi kan få fra den summariske optælling fra kirkebøgerne. Vi kan således se, hvor gamle forældrene var, da de blev gift, hvor mange børn, der fødtes i ægteskabet, hvor hyppigt parret fik børn, hvor mange børn, der overlevede til voksen alder o. s. v.

En sådan fremfindning af forholdene vedrørende en enkelt familie, der i faglitteraturen er det, der kaldes familierekonstitution, vil naturligvis ikke kunne sige os noget om den typiske families liv på det pågældende tidspunkt, da vi ikke har nogen garanti for, at den udvalgte familie er repræsentativ for samtlige familier i sognet.

Familierekonstitutionskort for ..... sogn

	Fornavn	Efternavn	Faders efternavn	Civilstand ved ægteskabs indgåelse	Erhverv	Hjemsted
Brudgom :	.....	.....	.....	.....	.....	.....
Brud :	.....	.....	.....	.....	.....	.....
Trolovelsesdato:	.....	Trolovelsesår:	Vielsesdato :	.....	Vielsesår :	.....
Ægteskabet opløst ved (død, skilsmisse etc. og navn)			dato :	.....	år :	.....
Overlevende ægtefælle indgår nyt ægteskab i			sogn med	den	(dato)	

Brudgom døbt i	sogn den	(dato,år). Faders navn :		.....		
		Faders stilling :		.....		
		Moders navn og alder :		.....		
Brud døbt i	sogn den	(dato,år). Faders navn :		.....		
		Faders stilling :		.....		
		Moders navn og alder :		.....		
Bemærkninger :	..... (uægte, tvilling o.l.)					

Navn	Børn i ægteskabet (døbte og begravede)						Bemærkninger (dødfødt, tvilling)
	køn	dåbsdato	sogn	begravelsesdato	sogn	dødsalder	
1.							.....
2.							.....
3.							.....
4.							.....
5.							.....
6.							.....
etc.							.....

Fig. 3: Eksempel på et familierekonstruktionskort.

Den normale fremgangsmåde ved familierekonstitutionsmetoden er derfor, at man udvælger sig et sogn, hvor der findes kirkebøger bevaret uden huller over en længere periode, ofte mere end 100 år, og – med udgangspunkt i vielseslisterne – udskriver alle oplysninger, der findes i kirkebogen, på særlige familierekonstitutionskort, der samler alle registreringer om samme familie på samme kort. Sådanne skemaer er udformet i standardiseret form både i Frankrig og England, og en version, der er tillempet efter danske forhold, ses i figur III.

Overføringen fra kirkebøgerne til skemaerne støder i praksis på flere vanskeligheder, idet oplysningerne i kirkebogen kan være af en sådan art, at det kan være vanskeligt at identificere personer fra et sted, de nævnes i kirkebogen, til et andet sted. Sådanne identifikationsproblemer har især vist sig at forekomme af tre forskellige grunde, nemlig

1) Stavemåden for et navn kan ændres i løbet af personens levetid. Således kan nogle navne snart skrives med Ch og snart med K, og det er ikke ualmindeligt, at man i danske kirkebøger finder følgende tre stavemåder Cidse/Sidse/Zidse for samme person. Har man sine familierekonstitutionskort stående i alfabetisk orden efter fornavnet, kan man i en sådan situation måske overse en identifikation og derved få en mangelfuld rekonstitution. Praksis viser, at denne type af problemer ikke er så alvorlig på dansk materiale, hvorimod der i amerikanske og kanadiske undersøgelser er opstået betydelige vanskeligheder, fordi indvandrere gradvist »amerikaniserer« stamemåden af deres navne, hvorved der kan opstå særdeles store ændringer.

2) Hvis spredningen på navne i et sogn er begrænset, kan der samtidig i sognet optræde flere personer med samme navn. Man kan da få vanskeligheder med at finde ud af, hvilken af de pågældende personer en bestemt begivenhed skal tillægges. I danske sogne i det 18. århundrede opstår dette problem hyppigt. Tabel 1 viser således, at der i Fodslette sogn på Langeland i det 18. århundrede vil være en stor sandsynlighed for, at der samtidig optræder flere med navnet Hans Hansen. En kirkebogsoplysning om, at en Hans Hansen har fået døbt en søn eller datter, kan derfor rejse tvivl om, hvilken Hans Hansen, det drejer sig om. Man kan dog heldigvis i de fleste tilfælde afgøre denne tvivl, fordi der kan foreligge supplerende oplysninger om erhverv, bopæl i en bestemt del af sognet, angivelser af hustruens navn eller en genfinding af barnet på et senere tidspunkt i dets liv, ligesom alderen på de forskellige personer ved navn Hans Hansen kan være en vejledning med hensyn til fastlæggelse af, hvilken person begivenheden skal tillægges.

Navn	Fodslette	Stenløse % af alle i sognet	Skeby
Anders	4	6	10
Christen	12	4	5
Hans	23	19	12
Niels	12	11	5
Peder	6	9	9
Rasmus	8	12	12
Andre navne	35	39	47
I alt	100	100	100

Tabel 1: Den relative fordeling af de hyppigst anvendte drengenavne i tre sogne i Fyns stift i perioden 1740–1801.

3) Samme person kan optræde under helt forskellige navne i samme kirkebog. I danske kirkebøger vil dette hyppigst være tilfældet for efternavnets vedkommende, hvor man normalt i det 17. og 18. århundrede anvender faderens fornavn efterfulgt af søn eller datter (patronymikon), men ikke sjældent ser dette erstattet af en erhvervsbetegnelse eller et stednavn. Man kan således se samme person betegnet som Peder Jensen, Peder Snedker og Peder Kiærgaard. Skal familierekonstitutionen være korrekt, er det nødvendigt, at man kan gennemskue disse forhold, så oplysningerne overføres til samme familierekonstitutionskort, uafhængig af om det ene eller det andet navn er anvendt. Praksis viser her som under det foregående punkt, at der normalt i danske kirkebøger synes at være supplerende oplysninger, der afslører identiteten, og for slutningen af det 18. århundrede vil man tillige ofte ved hjælp af børns tilstedeværelse i familierne ved folketællingerne kunne få afsløret sådanne dobbeltnavne.

Når historikeren har overført oplysningerne fra et sogns kirkebøger til familierekonstitutionskortene, vil han imidlertid opdage, at selv om han har kunnet løse alle de problemer, der er nævnt ovenfor under punkt 1)–3), vil en stor del af kortene kun indeholde sparsomme oplysninger om de pågældende personer. Der mangler måske i nogle tilfælde en dåbsregistrering, i andre en vielsesregistrering, og i atter andre kan der måske pludselig ske en afbrydelse i rækken af børn, der døbes, hvorefter familien ikke længere er at finde i kirkebogen. Hovedårsagen til disse mangler er naturligvis flytninger over sognegrænserne (geografisk mobilitet), som bevirker, at de savnede oplysninger findes i en anden – oftest ukendt – kirkebog. Familierekonstitutionsmetodens svar på dette problem er det simple, at man

i sine videre undersøgelser frasorterer de rekonstitutionskort, hvor oplysningerne ikke er fuldstændige og alene baserer sine beregninger på såkaldte »komplette eller fuldendte familier«, hvor man kender mands og hustrus fødeår, vielsestidspunktet og børnefødsler og -dødsfald indtil det tidspunkt, hvor en af ægtefællerne dør, eller hvor hustruen når op over den fødedygtige alder (45–50 år).

Følgen heraf er, at der i de fleste publicerede sogneundersøgelser efter familierekonstitutionsmetoden kun indgår mellem $\frac{1}{5}$ og $\frac{1}{3}$ af familierne i et sogn, og man kan derfor med rette spørge, om dette udvalg af familier er repræsentativt for alle familierne i sognet. Kritikere har bl. a. peget på, at de stærkt mobile familier, der ikke kommer med i undersøgelserne, formodentlig især rekrutteres fra samfundets laveste sociale grupper, således at disse er underrepræsenteret i materialet. Man kan i et vist omfang korrigere for sådanne skævheder i materialet, såfremt man kender den samlede befolknings sammensætning på undersøgelsestidspunktet, men sikkerhed for, at udvalget er repræsentativt med hensyn til andre forhold, kan man ikke få.

Antallet af gennemførte familierekonstitutionsundersøgelser rundt omkring i verden nærmer sig formodentlig de 1000, selv om det kun er omkring 15 år siden, man for alvor begyndte med dette arbejde. Grundlæggende var E. Gautiers og L. Henrys undersøgelse på grundlag af kirkebøgerne i sognet Crulai i Normandiet, der blev publiceret i 1958.⁷ Louis Henry, der er knyttet til det franske nationale demografiske forskningsinstitut (INED) i Paris, har siden fortsat dette arbejde og taget initiativet til, at man er gået i gang med at bearbejde 5 % af alle franske sogne efter familierekonstitutionsmetoden. Et meget stort materiale er allerede nu blevet bearbejdet, således at der alene for Frankrigs vedkommende foreligger ca. 300 sognebefolkningshistorier, der giver mulighed for at vise både store regionale forskelle i befolkningsudviklingen, og desuden har disse undersøgelser gennem en stadig hyppigere inddragelse af en række sociale indikatorer taget bestandigt nye problemstillinger op.

I England har pionerarbejdet været E. A. Wrigley's rekonstitution af sognet Colyton i Devonshire i Sydvestengland for perioden 1538 til 1837,⁸ og væsentlige bidrag er siden kommet fra The Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, hvortil Wrigley er knyttet. Som hovedregel gælder det dog, at de engelske kirkebøger er mindre velegnet til familierekonstitutionsstudier end de franske, dels fordi der i de fleste sogne er hyppige perioder uden kirkebogsføring, dels fordi »dissenterbevægelsen« i det 18. århundrede medfører, at store befolkningsgruppers tilknytning til statskirken bliver mere tilfældig.

I de fleste andre europæiske lande og i Nordamerika findes nu flere sogne rekonstitueret for kortere eller længere perioder, således at det er muligt at danne sig et indtryk af, hvorledes de førindustrielle befolkningsforhold har været.

En række forskellige forhold går igen i de spørgsmål, der er stillet i næsten alle disse undersøgelser, og i de svar, som materialet har kunnet give.

Med hensyn til antallet af fødsler i en befolkning, har man især interesseret sig for at finde ud af, om der i de førindustrielle vestlige befolkninger blev gjort bevidste forsøg på at begrænse befolkningstilvæksten. Antallet af fødsler målt i forhold til antallet af kvinder i de fødedygtige aldre viser sig i det 18. århundredes Europa ikke alene at ligge langt lavere end det biologisk mulige, men også at ligge lavere end de tal, man kender fra ikke-industrialiserede lande uden for Europa. En væsentlig årsag hertil er, at en stor del af kvinderne i de fødedygtige aldre i det 18. århundredes Europa ikke var gift. Gennemsnitsalderen ved første ægteskabs indgåelse var for kvinder normalt over 23 år og i nogle lande endog ca. 28 år, hvortil kom, at en del kvinder slet ikke blev gift, typisk ca. 10 %, men i enkelte områder op til 25–30 %. Det betyder, at disse europæiske befolkninger i mange tilfælde kun har haft halvt så stor en del af kvinderne i de fødedygtige aldre, der levede i ægteskab, som i visse asiatiske lande med en lav vielsesalder og meget få kvinder, der aldrig blev gift. Da antallet af børn født uden for ægteskab desuden var ret begrænset forud for år 1800, har dette ægteskabsmønster været af stor betydning for fødselsniveauet.

Så vidt man kan se, er dette europæiske særpræg opstået i slutningen af middelalderen, idet det synes som om man i oldtiden og højmiddelalderen har haft forhold, der minder om de ikke-europæiske befolkningers.

For de kvinder, der levede i ægteskab, viser familierekonstitutionsundersøgelserne store variationer mellem familierne, men det vil normalt være vanskeligt at udtale sig om, hvorvidt disse forskelle skyldes en bevidst familieplanlægning eller har biologiske årsager. Når således de få piger, der bliver gift i 15–19-års-alderen, i næsten alle undersøgte områder føder relativt få børn tidligt i ægteskabet sammenlignet med senere, kan forklaringen være, at puberteten indtrådte senere i det 18. århundrede end nu til dags, og når sent gifte kvinder fik flere børn, mens de var i slutningen af trediveerne, end deres medsøstre, der var gift tidligt, fik i de samme aldre, kan man tænke sig, at dette kan forklares ved, at de kvinder, der havde gennemgået mange fødsler, i gennemsnit havde været ude for så hårde belastninger, at deres chancer for at gennemføre en ny graviditet, var forringet. Derimod har de franske undersøgelser vist, at man i slutningen af det 18.

århundrede i nogle områder får et lavere antal fødsler i de fleste aldersgrupper blandt gifte kvinder end tidligere, og dette synes at være et tegn på, at en eller anden form for børnebegrænsning er blevet praktiseret i disse samfund, således at den nedgang i fertiliteten, som ellers i de fleste vestlige samfund først slår igennem 100 år senere, synes at tage sin begyndelse på dette tidlige tidspunkt i dele af Frankrig.

Med hensyn til dødeligheden kan man ved familierekonstitutionsmetoden følge den nedgang i antallet af store dødsår, der er omtalt ovenfor, langt mere detaljeret, men har desuden interesseret sig for en nærmere analyse af årsagerne til ændringen i dødeligheden, hvor nogle hovedtyper af øget dødelighed især har været i centrum for undersøgelserne.

Man har således kunnet konstatere svingninger i dødeligheden, der følger umiddelbart efter tilsvarende svingninger i antallet af fødte. Mere detaljeret kendskab til de døde viser, at det er den store spædbørnsdødelighed, der slår igennem i dødstallene. De dødfødte og børn, der døde, før de blev et år gamle, udgør i det 18. århundrede omkring 25 % af alle fødte⁹ og en større andel af alle døde, og udsving i antallet af fødte må derfor også påvirke antallet af døde.

Også dødsfald som følge af epidemiske sygdomme er der mulighed for at studere nærmere, selv om kirkebøgerne sjældent omtaler dødsårsagerne. Dødelighedsmønstret i et sogn vil nemlig hyppigt give gode muligheder for at stille en diagnose. Sogneundersøgelserne har vist, at dødeligheden som følge af kopper allerede fra omkring 1730 falder stærkt, d. v. s. før man kendte til en effektiv lægebehandling mod denne frygtede sygdom. Også pest forsvinder stort set fra Europa i løbet af første halvdel af det 18. århundrede. Epidemier af mindre alvorlig karakter kendes dog igennem hele århundredet, og det har kunnet vises, at disse ramte hårdest blandt de dårligst stillede, der ikke som de højere sociale lag kunne flygte fra områder, der blev ramt af epidemier.

Derimod er det usikkert, hvorledes sammenhængen er mellem udviklingen i fødevarerforsyningen, de hygiejnske forhold og dødeligheden. Nogle undersøgelser synes at vise en tydelig sammenhæng mellem hungerår og år med oversvømmelser på den ene side og år med øget dødelighed på den anden side, men man har dog endnu ikke tilstrækkeligt materiale til at turde fastslå en sammenhæng mellem de færre store dødsår i det 18. århundrede i det meste af Vesteuropa og enten større fødevarerforsyning eller klimaændringer, der gav flere tørre somre med mindre risiko for tyfus og dysenteri.

Sogneundersøgelserne synes endelig at vise, at det 18. århundredes krige – i hvert fald indtil den franske revolution – var mindre alvorlige for civilbefolkningerne end det 17. århundredes krige.

I de senere års undersøgelser har man i stigende grad beskæftiget sig med samspillet mellem demografiske og sociale faktorer, hvilket har bevirket, at mange af sogneundersøgelserne er blevet til brede socialhistoriske beskrivelser.¹⁰ Dette har tillige betydet, at man i nyere rekonstitutionsundersøgelser ikke nøjes med at anvende de typer af oplysninger, der kan fås fra kirkebøger og folketællinger, men tillige inddrager økonomiske og sociale oplysninger fra fæsteprotokoller, skifter, skattetaksationer o. l. Rekonstitutionskortet får derfor i disse undersøgelser et mere kompliceret udseende end det, der er vist i figur III.

Af specielle forhold, der er blevet analyseret under denne synsvinkel, kan nævnes generationsskiftet på landbrugsejendommene og arvelovgivningens eller arvesædvanernes indflydelse på vielsesforholdene og dermed på befolkningstilvæksten. Det har således kunnet påvises, at i to områder i Niedersachsen steg befolkningen mellem 1689 og 1766 med 62 % i et område, hvor landbrugsejendommene blev delt mellem børnene, så antallet af ejendomme voksede med en stigende befolkning, hvorimod tilvæksten kun var på 31 % i et område, hvor ejendommene var udelelige og derfor kun gav mulighed for, at et af børnene kunne arve ejendommen. Materialet viser samtidig en stor forskel mellem husstandenes sammensætning i de to områder, idet der findes langt flere tjenestefolk og slægtninge i husstandene i området med udelelige ejendomme.

Et dansk eksempel kan fås fra generationsskiftet på gårdene i tre sogne i Fyns stift (Fodslette, Stenløse og Skeby). Der fandtes her i alt 77 gårde, og af disse skiftede 34 ejer eller fæster mellem folketællingerne i 1787 og 1801. Skiftet skete i 8 tilfælde ved, at den nye ejer (fæster) ægtede enken på gården, i 12 tilfælde overtog en søn gården, i 8 en svigersøn og i 3 fjernere slægtninge. Kun i 3 tilfælde har der ikke kunnet konstateres et slægtskabsforhold mellem den gamle og den nye ejer (fæster). Af de 34 nytilkomne bliver de 30 gift umiddelbart i forbindelse med overtagelsen, hvilket antyder en tæt forbindelse mellem generationsskiftet og ægteskabsindgåelse, således at en sammenhæng mellem udviklingen i gårdantal og befolkningstilvækst også i Danmark kan påvises. Udviklingen er dog ikke så entydig for husenes vedkommende.

De seneste år har også vist en stigende interesse i ud fra familierekonstitutionsmaterialet at få belyst den sociale mobilitet i de førindustrielle samfund. Endnu er resultaterne af disse undersøgelser ikke så entydige, at man kan sige, hvor lukkede de enkelte sociale klasser var, og man kan formode, at forholdene vil variere fra land til land. For Danmarks vedkommende vil et interessant studieobjekt være at søge belyst, hvorledes den stærke tilvækst til den danske husmandsklasse i slutningen af det 18. og begyndelsen af

det 19. århundrede rekrutteredes. Var det hovedsagelig en selvrekruttering eller kom et væsentligt element fra gårdmandsklassens yngre børn, som med det stagnerende antal gårde ikke kunne gøre sig håb om at få foden under eget bord inden for deres eget statuslag?

Efterhånden som stadigt større mængder af personoplysninger bearbejdes i familierekonstitutionsundersøgelser, har man flere steder forsøgt at nå frem til mere effektive bearbejdesmetoder end den langsommelige udfyldelse af rekonstitutionskort. Navnlig har mange kræfter været sat ind på at anvende moderne edb-teknik til at gennemføre den sammenfletning af oplysninger fra kirkebøgerne om samme person, som rekonstitutionskortene er udtryk for.¹¹ Hidtil har det dog kun været muligt at konstruere edb-programmer, der effektivt har kunnet gennemføre denne sammenfletning på materiale fra efter midten af det 19. århundrede, idet de identifikationsproblemer, som er nævnt ovenfor, ved ældre materiale er af så forskelligartet karakter fra sogn til sogn, at kun det direkte manuelle arbejde med materialet afslører den eller de pågældende præsters praksis ved kirkebogsføringen. For undersøgelser, der vedrører det 17. og 18. århundrede, har edb-teknikken derfor i selve sammenfletningsproceduren kun kunnet være et første – men stærkt arbejdsbesparende – led, der må suppleres med en manuel bearbejdelse.

Ved efterfølgende beregninger på de rekonstituerede familier har edb-teknikken derimod vundet stor udbredelse i alle lande. Der gøres desuden for tiden nogle interessante forsøg i England på ved brug af datamaskiner at finde ud af, hvorledes sammenfletningsresultaterne ville være blevet ved nogle allerede rekonstituerede sogne, såfremt kirkebøgernes oplysninger havde været mere mangelfulde, idet man håber ad den vej at nå til klarhed over, hvor »dårlige« kirkebøger man kan tillade sig at anvende, før resultaterne bliver så upålidelige, at man ikke kan anvende dem til videre undersøgelser.

Minibefolkninger

Efterhånden som stadigt større mængder af personoplysninger bearbejdes første og væsentligste er allerede nævnt, nemlig problemet om de rekonstituerede familiers repræsentativitet. Hvis udvalget af familier er meget skævt, kan det tænkes, at de resultater, som er opnået ved de mange undersøgelser, slet ikke giver udtryk for den faktiske befolkningsudvikling. En anden svaghed er, at metoden gør det vanskeligt at studere den geografiske mobilitet, fordi en person tabes af syne, når han passerer sognegrænsen. Endelig har det vist sig vanskeligt at bruge metoden ved undersøgelser af bybe-

folkninger, når man bevæger sig bort fra disses øverste sociale lag, og selv om bybefolkningerne i det 17. og 18. århundrede kun udgjorde en beskedent del af den samlede befolkning, har denne del af befolkningen formodentlig på adskillige områder haft en sammensætning, der var så stærkt afvigende fra landbefolkningens, at det kan påvirke billedet af den samlede udvikling.

Disse svagheder gør det naturligt at undersøge, om det er muligt at finde andre kriterier, hvorefter det vil være muligt at udtage stikprøver fra ældre tiders materiale på en måde, der sikrer repræsentativiteten i materialet og gør det muligt at gennemføre mobilitets- og byundersøgelser.

Vender man sig til moderne demografiske undersøgelser, er der to metoder, der især kan påkalde sig interesse i den forbindelse. Den ene kan illustreres ved Danmarks Statistiks såkaldte »minipopulation«, der omfatter samtlige danskere født den 15. i en af månederne februar, april, juni, august, oktober eller december, d. v. s. ca. 1½ % af befolkningen. For denne del af befolkningen gennemfører Danmarks Statistik betydeligt mere detaljerede undersøgelser end for den øvrige del, bl. a. ved udsendelse af årlige spørgeskemaer til den voksne del af gruppen, hvorfra man kan hente mere detaljerede og up-to-date erhvervs- og beskæftigelsesoplysninger end fra folketællingsskemaerne.

Den anden metode omfatter de såkaldte »kohortanalyser«, hvor man udtager en gruppe af befolkningen med fælles karakteristika, f. eks. samme fødselsår eller samme vielsesår og følger denne kohorte over en periode.

Befolkningsgrupper udtaget efter sådanne kriterier er fri for familierekonstitutionsgruppernes skævheder, men problemerne, der er forbundet med at finde det pågældende materiale frem fra kilderne, vil normalt være langt mere komplicerede end ved familierekonstitutionsundersøgelserne, idet man må gennemgå adskillige sognes kirkebøger og folketællingslister.

Ved moderne demografisk materiale kan denne identificering over sognegrænserne relativt let foretages, idet CPR-numre, folkeregisteroplysninger og folketællingernes fødestedsangivelser vil være tilstrækkeligt sikre til at fastslå personernes identitet. Jo længere man kommer tilbage i tiden, jo sværere bliver denne procedure imidlertid, men for dansk materiale synes det dog at være muligt at gennemføre sådanne bearbejdelser på materialet fra det meste af det 19. århundrede. F. eks. har det vist sig muligt at finde de demografiske oplysninger for ca. 90 % af alle, der blev gift i Langelands søndre herred i årene 1856–58, og en endnu højere dækning har kunnet opnås ved en undersøgelse af den voksne mandlige befolkning i Odense ved folketællingen i 1870.

Kommer man forud for folketællingen 1845, der er den første danske tælling med fødestedsangivelser, eller støder på sogne, hvor det 19. århun-

dredes til- og afgangslister i kirkebøgerne er dårligt ført, vil man dog have svært ved i større omfang at udtage sådanne minibefolkninger.

Dette udelukker imidlertid ikke studiet af specielle sider af befolkningsudviklingen, f. eks. geografisk mobilitet, ved hjælp af minibefolkninger i det 18. århundrede. Hyppigt vil man nemlig her være interesseret i at undersøge, om den meget store mobilitet over sognegrænserne, som fandtes, typisk er en kortdistancevandring eller går til byer og fjernere landdistrikter. Udtager man f. eks. en stikprøve bestående af alle, der er født i et bestemt år i det 18. århundrede i nogle udvalgte sogne, vil man normalt ved hjælp af begravelses- og konfirmationslisterne i disse sogne og en kreds af nabosogne kunne trække alle, der rammes af den store børnedødelighed ud af gruppen, og man vil desuden ved brug af kirkebøgernes og folketællingernes oplysninger kunne dele dem, der bliver voksne, op i tre grupper, omfattende 1) dem, der bliver i sognet (det vil hyppigt kun være omkring en fjerdedel), 2) dem, der slår sig ned i nabosogne, eventuelt i samme godsdistrikt, og 3) en ikke funden restgruppe, der kendetegner vandringer over længere afstande. I øvrigt vil lægdsrullerne fra slutningen af det 18. århundrede for den mandlige del af befolkningen på grund af deres fødestedsangivelser hyppigt kunne være en god støtte ved sådanne undersøgelser. Man er herefter i stand til at foretage sammenligninger mellem disse tre grupper med hensyn til social oprindelse og demografiske karakteristika, ligesom et sådant materiale kan give mulighed for f. eks. at vurdere, hvorledes stavnsbåndets virkninger var i praksis.

Dansk – og navnlig svensk – materiale synes at rumme særligt gode muligheder for et sådant arbejde med minibefolkninger, men denne del af forskningen befinder sig endnu på et indledende stadium i de skandinaviske lande.

De tre omtalte metoder, optælling fra kirkebøger, familierekonstitutionsmetoden og minibefolkningerne viser tre karakteristiske arbejdsformer inden for den moderne historiske demografi. Litteraturen om befolkningsforhold er dog nu så mangesidig, at ikke alt kan rummes inden for disse tre hovedgrupper. Desværre findes der ikke på de nordiske sprog mere fyldige beskrivelser af fagets udvikling og metoder. Vil man have sådanne bøger, må man ty til engelsk, hvor de bedste fremstillinger er T. H. Hollingsworth: *Historical Demography* (1969), og E. A. Wrigley: *An Introduction to English Historical Demography* (1966). Det skal endelig tilføjes, at interessen for de nævnte typer af sogneundersøgelser i England ikke har været begrænset til universitetshistorikere. Et stort materiale er indsamlet og bearbejdet af lokalhistorikere, der i forvejen var velkendte med de kildetyper, der anvendes inden for den historiske demografi, og som ved at overtage

disse arbejdsmetoder fik en ny indfaldsvinkel til beskrivelsen af tidligere tider i deres hjemegn.

Noter

- 1 Jacques Dupâquier: Historisk demografi – en nøgkelvitenskap, Heimen, 1973, p. 123.
  - 2 Af væsentligere danske bidrag inden for de senere år kan nævnes:
 Benny Brinch: Folketællingen 1801, Fortid og Nutid, 1973, p. 279–98.
 Jørgen Elklit: Folketællingen 1845 (1969, stencileret)
 Georg Hansen: Sædelighedsforhold (1957).
 Hans Chr. Johansen: Befolkningsudviklingen på landet i Danmark omkring år 1800, Historie 1970, p. 85–122.
 Hans Chr. Johansen: Some Aspects of Danish Rural Population Structure in 1787, The Scandinavian Economic History Review, 1972, p. 61–70.
 Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede (1975).
 Aksel Lassen: Fald og fremgang (1965).
 Aksel Lassen: The Population of Denmark in 1660, The Scandinavian Economic History Review, 1965, p. 1–30.
 Poul Thestrup: Methodological Problems of a Family Reconstruction Study, The Scandinavian Economic History Review, 1972, p. 1–26.
 Kr. Hvidt: Flugten til Amerika, 1971.
 Anna Thestrup: Kirkebøgernes til- og afgangslister, Fortid og Nutid, 1971, p. 529–544.
  - 3 For Danmarks vedkommende findes der mulighed for at få mere summariske tal for dåb og begravelser for hele landet fra 1735. Landsomfattende tal for befolkningens størrelse findes første gang ved folketællingen i 1769. Der må imidlertid regnes med betydelige fejl i det offentlige materiale forud for 1775.
  - 4 I Skotland er indsamlingen sket på foranledning af institut for økonomisk historie ved Edinburgh universitet. I England har initiativtageren været den nedenfor nævnte Cambridge Group. Ved det sidstnævnte projekt har lokalhistorikere udført en væsentlig del af indsamlingsarbejdet.
  - 5 I beregningerne medtages de år, hvor dødeligheden er mindst 30 % højere end den gennemsnitlige dødelighed i de fire forudgående og fire efterfølgende år. Procenten fremkommer ved at sammenlægge disse højere procenter for overdødelighedsårene i 25-års perioden.
  - 6 Fødselsdato findes i danske kirkebøger i de fleste tilfælde først opgivet fra slutningen af det 18. århundrede.
  - 7 E. Gautier et L. Henry: La population de Crulai (1958).
  - 8 E. A. Wrigley, Family limitation in pre-industrial England, Economic History Review, 1966, p. 82–109.
  - 9 I Normandiet har man dog fundet så lave tal som 15 %. Til gengæld viser nogle byer op mod 50 %. I Danmark har procenten i det 18. århundrede i landdistrikterne svinget mellem 20 og 25 %.
  - 10 Prototypen på sådanne undersøgelser har været P. Goubert: Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730 (1960).
  - 11 En gennemgang af de væsentligste af disse forsøg og de problemer, det har givet, findes meget teknisk gennemgået i E. A. Wrigley (ed.): Identifying People in the Past (1973).
- 6 Fortid og nutid